

Szkolnictwo powszechne na terenie powiatu grodzieńskiego przed wojną /1937/38 r./ przedstawiało się w sposób następujący:

S z k o ł y powszechne					Nauczyciele szkół powszechnych		U c z n i o w i e szkół powszechnych				
Publiczne		Prywatne			Miasto	Wieś	Publiczne		Prywatne		
Razem	Mia- sto	Wieś	Mia- sto	Wieś			Razem	Miasto	Wieś	Miasto	Wieś
228	14	180	12	22	124	321	35500	7628	23494	3235	1143

Szkolnictwo Powszechne na terenie powiatu grodzieńskiego przed rokiem 1939 ~~rok 1937/38~~

R. 1937/38 przedstawiało się w sposób następujący:

S z k o ł y powszechne					Nauczyciele szkół powszechnych		U c z n i o w i e szkół powszechnych				
Publiczne Prywatne		Publiczne Prywatne			Miasto	Wieś	Publiczne		Prywatne		
Razem	Mia- sto	Wieś	Mia- sto	Wieś			Razem	Mia- sto	Wieś	Mia- sto	Wieś
228	14	180	12	22	124	321	35500	7628	23494	3235	1143

Razem Miasto Wieś
445 124 321

w tym:
I st. 14620
II st. 5584
III st. 3290

23494

Tajne nauczanie w okresie okupacji hitlerowskiej /1941-1944/ w

Grodnie i okolice

Opracowanie historii oświaty polskiej w okresie II wojny światowej w byłym powiecie grodzieńskim, na terenie znajdującym się poza granicami PRL, napotyka na poważne trudności. Wynikające z niedostatecznej ilości źródeł. Brak jest większej ilości ankiet, dotyczących tajnego nauczania, rozsyłanych bezpośrednio po wojnie. Ankieta, skierowana w r. 1946 przez Min. Oświaty do szkół, ze zrozumiałych względów nie objęła tego terenu. Odpowiedzi na ankiety Kuratorium Okręgu Szkolnego Białostockiego z r. 1946 są bardzo nieliczne². Z ogólnej ilości 237 zachowanych ankiet tylko 7 pochodzi z Grodna. Z konieczności trzeba było oprzeć się na relacjach zbieranych przeze mnie w l. 1946, 1965 i 1972⁴.

Grodno było drugim pod względem wielkości miastem przedwojennego województwa białostockiego. Według II spisu ludności z r. 1931 powiat grodzieński liczył na powierzchni 4459 km² - 213105 mieszkańców⁵, w tym w Grodnie - 49669. W świetle danych statystycznych, dotyczących języka ojczystego, było na ^{tym} terenie:

Polaków	-	101089	-	47 %	, w tym w Grodnie -	23458	-	47 %
Białorusinów	-	63731	-	30 %	"	"	-	1261 - 2,5 %
Rosjan	-	6101	-	3 %	"	"	-	3878 - 7,8 %
Litwinów	-	6246	-	3 %	"	"	-	22 - 0,04 %
Niemców	-	153	-	0,07 %	"	"	-	99 - 0,2 %
Żydów	-	34354	-	16 %	"	"	-	20941 - 42 %

W Grodnie istniały następujące szkoły: Państwowe Gimnazjum i Liceum Męskie Matematyczno-Przyrodnicze im. A. Mickiewicza, Państwowe Gimnazjum i Liceum Żeńskie Humanistyczne im. E. Plater, Państwowe Liceum Pedagogiczne Męskie i Państwowe Liceum Pedagogiczne Żeńskie im. E. Orzeszkowej, Państwowe Gimnazjum Kupieckie, Państwowe Gimnazjum Krawieckie, Doksztakujące Szkoły Zawodowe /męska i żeńska/,

Gimnazjum im. H. Sienkiewicza PMS /Polskiej Macierzy Szkolnej/, Szkoła Handlowa PMS, Męska Szkoła Rzemieślnicza PMS, Szkoła Tow. Or /dział krawiecki/, 2 gimnazja żydowskie i kilkanaście Publicznych Szkół Powszechnych /polskie i żydowskie/ III st. W obrębie ~~gmin~~ znajdowały się Publiczne Szkoły Powszechne I, II i III st. z przewagą typu I st., tzn. szkoły 4 kl., najczęściej z 1 nauczycielem⁶. W większych osiedlach, jak np. w Krynkach istniała 7-kl. Publiczna Szkoła Powszechna III st. Tam też mieściła się szkoła żydowska.⁷

Po wybuchu wojny polsko-niemieckiej w dn. 1. września 1939 r. niektóre szkoły w Grodnie zostały uruchomione z początkiem września a dalej mimo niepokoju z powodu mobilizacji, ~~z~~ walk prowadzonych nad Narwią. ~~Na~~ ewakuację wojska i urzędów państwowych z Grodna /W dn. 14 września 1939 r.⁹ nastąpiła i wkrótce potem przerwano pracę w szkołach. W dn. 17 września 1939 r. Armia Czerwona przekroczyła granicę Polski, a w dniu 20 września - do Grodna weszły wojska radzieckie¹⁰.

W dn. 14 września 1939 r.⁹ nastąpiła ewakuacja wojska i urzędów^{państwowych} z Grodna i wkrótce potem przerwano pracę w szkołach. W dn. 17 września 1939 r. Armia Czerwona przekroczyła granicę Polski, a w dniu 20 września - do Grodna weszły wojska radzieckie¹⁰.

Gdy doszło do unormowania stosunków w Grodnie w nowych warunkach politycznych, władze radzieckie aprobowały prowadzenie szkół według dotychczasowej organizacji szkolnictwa polskiego. Polecono tylko zredukowanie w programie szkolnym religii, historii i geografii Polski oraz literatury polskiej. A w styczniu 1940 r. wprowadzono reformę szkolnictwa do szkół powiatu grodzieńskiego. Reorganizacja objęła nauczycieli, młodzież szkolną i lokalizację szkół, jak również i programy szkolne. Połączone licea i gimnazja ze szkołami powszechnymi przekształcono na 10-letnie Pełne Szkoły Średnie oraz 7-letnie Niepełne

ne Szkoły Średnie. W gminach istniały też 4-letnie szkoły /Naczelnym Uczyliścza/. Wśród 10-latek zorganizowanych przez radzieckie władze szkolne w Grodnie i w gminach znalazły się szkoły z polskim językiem nauczania, rosyjskim, białoruskim i żydowskim.

Władze radzieckie przeprowadziły jeszcze pewne zmiany w miejscowych instytucjach kulturalnych Grodna. Zreorganizowano Miejską Bibliotekę Publiczną, a zbiory Muzeum Państwowego przewieziono częściowo do Mińska, a część z nich znalazła się w Białymstoku. Dzieła sztuki i księgozbiory z Muzeum Grodzieńskiego i z sąsiednich dworów były gromadzone przy ul. Kilińskiego. Część eksponatów i książek z Muzeum Grodzieńskiego została ocalona przez nauczycieli białostockich, ratujących książki miejscowej Biblioteki Publicznej po wkroczeniu w r. 1941 do Białegostoku wojsk niemieckich. Zostały one przechowywane podczas okupacji w domach prywatnych, a po Wyzwoleniu oddane do Muzeum Narodowego w Krakowie i Muzeum w Toruniu.

Zestawienie imienne nauczycieli powiatu grodzieńskiego, którzy wzięli udział w akcji tajnego nauczania w okresie okupacji hitlerowskiej /1941-1944/

Opracowanie na podstawie ankiety Kuratorium Okręgu Szkolnego Białostockiego z r. 1946 i relacji uczestników tajnego nauczania, zbieranych do r. 1973.

Miasto G r o d n o

Aleksandrowska Stefania
Akszyński Teodor
Andrzejewska Maria
Białas Marian
Bieniecki Tytus
Borkowski
Buda Waleria
Buda Marian
Budrewicz Janina
Celesz Antonina
Chmielewska Wanda
Czaplicka Maria
Dańko Franciszek
Eysymont Piotr
Fil Maciej
Galska Antonina
Gorzowska Aleksandra
Hlebowicz Brunon
Hryniewicz Felicja
Jakus Genowefa
Jakus Władysław
Kiersnowska Anna

Kontrym Wacław
Kontrym Wanda
Kochanowski Jan
Klicka Helena
Kaczan Sobolewowa Helena
Kosacka Irena
Krajewski Lucjan
Link Julian
Łazowska Józefa
Modzelewska Zofia
Mroczkowski Józef
Malesiński Leon
Mrozowski
Matukówna Antonina
Omiłjanowicz Bronisława
Rusiecka Janina
Szuszkiewicz Bronisław
Simoni Helena
Wężyk-Widawska Halina
Wanatowski Józef
Wiewiórski Józef
45) Kierowniczka Ochronki /nazwisko nieustalone/
48) 44) 2 Siostry /skrytki/ /nazwiska nieustalone/

Powiat g r o d z i e ń s k i

Arnold Ludwika - Wielka Brzostowica
Apoznańska Elżbieta - w. Bergele gm. W. Brzostowica
Apoznański Józef - w. Bergele gm. W. Brzostowica
Jarocka Anna - Krynki
Kossakowska Zofia - w. Hoża k/ Grodna
Kossakowski Tadeusz - w. Hoża k/Grodna
Krasuska Stanisława - w. Krynki
Komorowska Felicja - Krynki
Nowańska Adela - w. Mosty k/Grodna
Paszkowski Józef - w. Przewałki
Piotuch-Miszta Irena - w. Długopol gm. Wołpa
Ruchlewiczowa Wanda - Skidel
Stadnicka-Kolendo Apolonia - w. Stara Dąbrowa k/Krynek
Worotyńska Anna - Krynki

Nowańska Adela - w. Mosty k/Grodna

Paszkowski Józef - w. Przewałki

Ruchlewiczowa Wanda - Skidel

Stadnicka-Kolendo Apolonia - w. Stara Dębowa k/Krynek

Worotyńska Anna - Krynki

N a u c z y c i e l e

biorący udział w tajnym nauczaniu, których miejsce pracy nie udało się dotąd ustalić:

Maria Kotlarz z d. Rynkiewicz - *prn.*

Paweł Kotlarz - *prn.*

Halina Koplówna - *prn.*

Halina Niedźwiedzka - *prn.*

Zestawienie liczby nauczycieli i uczniów m. Grodna i powiatu grodzieńskiego w okresie okupacji hitlerowskiej /1941-1944/

Rok szkolny	N a u c z y c i e l e		U c z n i o w i e	
	Szkoln. powsz.	Szkoln. średnie	Szkoln. powsz.	Szkoln. średn.
1941/1942	Grodno - 29 <i>20</i>	Grodno - 24 <i>24</i> + 2	Grodno - 762	Grodno - 152
	Powiat - 17 <i>17</i> + 4	Powiat - -	Powiat - 261 <i>237</i> + 26	Powiat - -
1942/1943	Grodno - 29	Grodno - 16 <i>19</i> + 2	Grodno - 762	Grodno - 145
	Powiat - 13 <i>13</i> + 4	Powiat - -	Powiat - 241 <i>268</i> + 27	Powiat - -
1943/1944	Grodno - 19 <i>19</i>	Grodno - 18 <i>17</i> + 2	Grodno - 658	Grodno - 110
	Powiat - 19 <i>19</i> + 4	Powiat - -	Powiat - 223 <i>258</i> + 35	Powiat - -

U w a g i. + Dwie osoby, H. Kaczan i F. Hryniewicz, nauczycielki szkoły powszechnej, w Grodnie, uczyły jeszcze na poziomie gimnazjum /kl. I i II/

o jest
~~Liczby~~ podane wyżej, są zaniżone ze względu na trudności zdobycia pełniejszych materiałów. Ta uwaga obejmuje w większym stopniu teren powiatu, a więc nauczania w gminach! Liczba nauczycieli obejmuje tylko tych, których nazwiska udało się ustalić

Z e s t a w i e n i e

liczby nauczycieli i uczniów m. Grodna i powiatu grodzieńskiego
w okresie okupacji hitlerowskiej /1941-1944/

Rok szkolny	N a u c z y c i e l e		U c z n i o w i e	
	Szkoln. powszechnie	Szkoln. średnie	Szkoln. powszechnie	Szkoln. średnie
1941/1942	Grodno - 39 Powiat - 27	Grodno - 26 Powiat - -	Grodno - 1102 Powiat - 401	Grodno - 208 Powiat - -
1942/1943	Grodno - 39 Powiat - 26	Grodno - 21 Powiat - -	Grodno - 1102 Powiat - 380	Grodno - 168 Powiat - -
1943/1944	Grodno - 39 Powiat - 25	Grodno - 18 Powiat - -	Grodno - 1008 Powiat - 365	Grodno - 144 Powiat - -

N a u c z y c i e l e

biorący udział w tajnym nauczaniu, których miejsce pracy nie udało się ustalić:

- 1/ Maria Kotlarz z d. Rynkiewicz
- 2/ Paweł Kotlarz
- 3/ Halina Koplówna
- 4/ Sabina Niedźwiedzka
- 5/ Julia Rynkiewicz

Z e s t a w i e n i e

liczby nauczycieli i uczniów m. Grodna i powiatu grodzieńskiego
w okresie okupacji hitlerowskiej /1941-1944/

Rok szkolny	N a u c z y c i e l e		U c z n i o w i e	
	Szkoln. powsz.	Szkoln. średnie	Szkoln. powsz.	Szkoln. średnie
1941/1942	Grodno - 22	Grodno - 25 / 2	Grodno - 762	Grodno - 152
	Powiat - 19	Powiat - 524 <i>zysk. mst.</i>	Powiat - 297	Powiat - -
1942/1943	Grodno - 22	Grodno - 20 / 2	Grodno - 762	Grodno - 145
	Powiat - 18	Powiat - -	Powiat - 278	Powiat - -
1943/1944	Grodno - 19	Grodno - 17 / 2	Grodno - 658	Grodno - 145
	Powiat - 17	Powiat - -	Powiat - 268	Powiat - -

U w a g i. Nauczycielki szkoły powszechnej w Grodnie, H. Kaczan i F. Hryniewicz uczyły jeszcze na poziomie gimnazjum /kl. I i II/ i występują w zestawieniu w oddzielnej rubryce. Nauczyciele, których miejsce pracy nie jest ustalone, włączeni do liczby nauczycieli pracujących w powiecie. Liczba nauczycieli obejmuje tylko tych, których nazwiska zdołano ustalić, względnie ustalono ich miejsce pracy. Jest ona niższa ze względu na niemożność zdobycia pełniejszych materiałów i to samo odnosi się do liczby uczniów.

Ogólna liczba nauczycieli według powyższego zestawienia wynosi 66 osób, wśród których są 41 kobieta i 25 mężczyzn. Porównując tę liczbę z liczbą nauczycieli na tym terenie przed wojną, podaną na początku niniejszej pracy, widzimy, że stanowi ona 12 %.

Komisja Historii Kobiet-Uczestniczek
Walk o Niepodległość
przy Towarzystwie Miłośników Historii
Rynek st.Miasta 29/31
00-272 W a r s z a w a

Wielce Szanowna Pani

P.doc.Elżbieta Zawacka opracowuje materiały dotyczące udziału kobiet w walkach o niepodległość na Pomorzu i dlatego, otrzymane od Szan. Pani, relację i wycinek Gazety Białostockiej przekazała naszej Komisji.

Najuprzejmiej dziękujemy za te materiały, które są cennym uzupełnieniem naszych zbiorów relacji i dokumentów.

Wiemy, że w jednym z numerów Przeglądu Historyczno-Oświatowego 1974 jest artykuł o działalności Szanownej Pani i Jej kolegów z czasów okupacji. Staramy się o zdobycie go.

Załączam "Wskazówki dla piszących relacje o uczestniczkach walk o niepodległość" z gorącą prośbą o propagowanie akcji pisania relacji.

Łączę serdeczne koleżeńskie pozdrowienia

Przewodnicząca Komisji

Grażyna Lipińska

Mój adres: mgr Grażyna Lipińska
00-159 Warszawa
ul.Nowotki 27- m.~~44x27~~ 44

Warszawa dn.20.01.1975

W s k a z ó w k i
dla piszących relacje o uczestniczkach
walk o niepodległość Polski

1. Relacje mogą dotyczyć osoby własnej lub osób innych żyjących i nieżyjących
2. Podać dane osobiste znane piszącemu relacje:
 imiona, nazwisko, dla mężatek również panieńskie, pseudonimy, nazwisko używane w czasie okupacji, imiona rodziców, nazwisko panieńskie matki, rok i miejsce urodzenia /dla nieżyjących również rok i miejsce śmierci/, zawód przed wojną i po wojnie, wykształcenie, obecny adres i nr telefonu.
3. Opisać działalność patriotyczną i społeczną przed II wojną.
4. Opisać możliwie szczegółowo działalność patriotyczną w latach 1939 - 1945, w tym:
 - a/ działalność zorganizowaną - podać nazwę tajnej organizacji, swoją funkcję, miejsce działalności, pseudonimy, odznaczenia i inne. Podać czy osoba opisywana była zaprzysiężona przez organizację czy nie. Dla kobiet wojkowych - jednostkę wojskową krajową i zagraniczną.
 - b/ działalność samoradną, np.: samoradną pomoc partyzantom, jeńcom, więźniom, Żydom, obronę polskich dóbr i kultury, opiekę społeczną, tajne nauczanie, sabotaż i każdą inną skierowaną na szkodę wroga lub wbrew jego intencjom - w kraju i zagranicą.
5. Aresztowania, więsienia i obozy i ewentualną działalność konspiracyjną i humanitarną wewnątrz więzień i obozów.
6. W pisaniu relacji nie ograniczać się powyższymi punktami, lecz pisać wszystko co się pamięta i wie o życiu i działalności patriotycznej osoby opisywanej, jej współtowarzyszy w walce i jej rodziny. Jeśli relację pisze się na podstawie cudzego opowiadania - podać nazwisko i adres opowiadającego.
7. Jeśli piszący relację wie o ważnym dokumencie dot. osoby opisywanej - pożądane jest dołączenie wyciągu, lub odpisu tego dokumentu i informacji gdzie się znajduje oryginał.
8. Relację należy podpisać wyraźnie i podać swój adres. Napisaną relację przekazać osobie, która doręczyła powyższe "Wskazówki" lub przesyłać pocztą na adres:

Towarzystwo Miłośników Historii
 Komisja Historii Kobiąt - Uczestniczek Walk o Niepodległość
 00-272 W a r s z a w a
 Rynek Starego Miasta 29/31

KWESIONARIUSZ

do wywiadu o prowadzącym tajne nauczanie w okresie
okupacji hitlerowskiej

PERSONALIA Nauczyciela Pracującego w Tajnym Nauczaniu:

- 1/ Imiona i nazwisko Genowefa Godlewska (z domu Dej) . . .
- 2/ Data i miejsce urodzenia 14 marca 1912 r. Rozniszów pow. Kozienice
(kieleckie)
- 3/ Wykształcenie w dniu 31.VIII.1939 r. - średnie . . .
Państw. Seminarium Naucz. im. E. Orzeszkowej w Warszawie - 1933
/Nazwa i miejsce oraz rok ukończenia uczelni/
- 4/ Pochodzenie społeczne robotnicze . . .
- 5/ Narodowość polska . . .
- 6/ Przynależność do organizacji społecznych i politycznych przed
31.VIII.1939 r.
Koło Gospod. Wiejsk., ZHP., PCK . . .
- 7/ Przynależność do organizacji społecznych, politycznych i woj-
skowych w czasie okupacji hitlerowskiej
PCK . . .
- 8/ Podstawowe źródła utrzymania i miejsce pracy w okresie oku-
pacji hitlerowskiej
pobory naucz. - Szkoła Podstawowa w Długiej Kłackiej
pow. warszawski oraz dzianie swetrów na drutach do sklepu

PRACA W TAJNYM NAUCZANIU

- 1/ Co skłoniło Ob. do podjęcia pracy w tajnym nauczaniu . . .
pobudki patriotyczne, chęć wypełnienia obowiązków
nauczycielskich zgodnie ze swoim sumieniem.
- 2/ W jakim okresie pracował Ob. w tajnym nauczaniu /data od-do/
Tajne nauczanie historii i geografii Polski kontynuowaliśmy
z kol. Śliwińską od 1 lutego 1940 r. aż do wyzwolenia.
Z dn. 1 września 1942 r. nasza szkoła została zarejestrowa-
na przez podziemne władze szkolne jako szkoła z tajnym naucz.
- 3/ W jakich miejscach prowadził/s/ Ob. tajne nauczanie
Tajne nauczanie prowadziłam w Szkole Podst.
w Długiej Kłackiej gm. Okuniew, pow. warszawski
w klasach III (kurs b) i IV (kurs a, b, c).

- 4/ Preszę podać znane Ob. adresy siedzib kompletów tajnego nauczania w czasie okupacji hitlerowskiej. Tajne mowcz. kontynuowały szkoły Polst. w Okuniewie, w Halimowie (pow. wancowski)
- 5/ Kto / wymienić imiona i nazwiska - adres / w jaki sposób udzielał pomocy w tajnym nauczaniu. Kol. Wacław Porzolewski - kier. szkoły w Okuniewie - Łęcznik gminny - informował jaki materiał należy opracować w wyznaczonym czasie.
- 6/ Jakie opłaty uiszczali uczniowie za pobieranie nauki w tajnych kompletach. - Opłat żadnych nie pobieraliśmy od uczniów, ponieważ nauka odbywała się w godzinach zajęć szkolnych.
- 7/ W zakresie jakich klas zorganizowane były komplety tajnego nauczania, w których Ob. nauczał/a. W r. szk. 1942/43 - komplet liczący 50 uczniów - przerabiał progr. hist. i geogr. kl. IV, V i VI w 1943/44 - 54 uczniów - progr. kl. VII / ilość uczniów w poszczególnych klasach - kompletach
- 8/ Według jakich programów odbywała się nauka w kompletach, w których Ob. nauczał/a. Wg programów szkolnych dla szkół niższej zorganizowanych.
- 9/ Jakimi pomocami naukowymi posługiwali/a. Ob. Uczyłam historii. Pomoc: ilustracje, piosenki, czytanka historyczne, podręczniki szkolne
- 10/ Wymień podręczniki, którymi dysponowali nauczyciele i uczniowie. Nie pamiętam
- 11/ Jak rozpstrzysane się w niezbędne do nauki zeszyty i inne materiały piśmienne. Matki uczniów (kobiety wiejskie) woziły mleko do W-wy (handlowaty) - przywoziły zeszyty, ołówki itp. materiały piśmienne.

- 12/ Co trudniło prowadzenie tajnego nauczania. Ciągła obawa niespodziewanej wizyty Niemców w szkole. Nauka w klasie odbywała się bez podręcznika. Trzeba było starannie przygotować uczniów, co mają odpowiadać na wypadek przybycia Niemców.
- 13/ Jakie warunki zabezpieczały komplety przed ich wykryciem przez okupanta. Rodzice i uczniowie byli uświadomieni, że grozi im takie samo niebezpieczeństwo jak nauczycielom, więc uważali, by nikt obecny nie dowiedział się o tajn. naucz.
- 14/ Jakie środki konspiracji stosowali nauczyciele i uczniowie aby zabezpieczyć się przed wykryciem, czy denuncjacją. Nauka w szkole odbywała się met. poręczającą, bez notatek, bez podręczników.
- 15/ Wymień momenty krytyczne, w których groziło wykrycie istnienia tajnego nauczania i okoliczności, w których uniknięto dekonspiracji. 1. Uczeń ostro skarcony za okaleczenie kolegi odgryzł się, że powie żandarm. O naucz. historii i geografii, ale ojciec uprzedzony o tym, pouczył syna, jak ma się zachować. 2. Wizytacja niemieck. inspektora s tłumacza „Polka”, która częstowała uczniów cukierkami i wypytująca, o czym się uczą, historii Polski, ale dł. udało, że nie rozkminię tego wyrocz.
- 16/ Wymień same Ok., konkretnie przypadki i powody zdekonspirowania kompletów tajnego nauczania, oraz represje zastosowane przez okupanta w stosunku do nauczycieli i uczniów wykrytego kompletu.
- W najbliższym otoczeniu szkoły w DTuopiej Szlacheckiej nie słyszano o wykryciu kompl. tajnego naucz.

- 17/ Czy komplet tajnego nauczania był włączony w system zorganizowanego nauczania. Tak, w skład kompletu wchodził uczniowie klasy III (kurs a i b) i IV (kurs a, b, c). Z kompletem tym przerabiano 1/2 tematy lekcyjne na dodatkowej 4-tej godzinie lekcyjnej, klasy I i II miały wspólną lekcję.

- 18/ Kto kierował zorganizowanym nauczaniem tajnym/wymienić podobne organizacje wojskowe lub państwowe, którym podlegały komplety w których Ob. nauczał/a/ Podziemne władze szkolne kierowały tajnym nauczaniem. Lecznikiem głównym był kierownik szkoły Podst. w Okuniewie (pow. warsz.) Kol. Wacław Paderski. On przekazywał zarządzenia i instrukcje władz szkolnych - oczywiście ustnie
- 19/ Proszę podać strukturę organizacyjną nadzórnych władz tajnego nauczania

Nie pamiętam, by nas informowano o strukturze władz

- 20/ W jakim wymiarze komisja weryfikacyjna / podać jaka/, zaliczyła Ob. /po wyzwoleniu/ okres tajnego nauczania, do wyслуги lat ...
/ewentualny nr pisma Komisji Weryfikacyjnej/ Powiatowa Komisja Weryfikacyjna, przy Inspektoracie szkolnym w Warszawie, zaliczyła okres tajn. naucz. od 1.9.1942 do 31.8.1944, do wysługi - 4 lata
Pismo Kurat. Okr. szkol. Warszawskiego Nr 212/45 z 15.XI.45r.

- 21/ Czy Ob. był prześladowany/a/ przez okupanta hitlerowskiego - i jakie przybrało to formy /-aresztowania, pobyt w więzieniach, obozach koncentracyjnych i t.p./ Ja osobiście nie byłem prześladowana, lecz moi dwaj bracia 18 i 23-letni należący do AK zostali aresztowani, obydwaj zginęli

- 22/ Jakie odznaczenia otrzymał /a/ Ob. po wyzwoleniu

Złoty Krzyż Zasługi w 1959 r.

Złoty Odznak ZNP w 1970 r.

- 23/ Jakie funkcje służbowe i społeczne pełnił /a/ Ob. po wyzwoleniu
nauczycielka, szk. podst., przewodn. ligi Kobiąt w Dobrowie Bst, o-cz. prezesem Zarz. O/P ZNP Opiekun terenów kół PCK, radna, GRIV
- Dobr. Bst. sekretarzem ZZE Ki J

- 24/ Proszę wymienić nazwiska i ewentualnie adresy reálnych Ob. nauczycieli, którzy prowadzili tajnego nauczania
Kol. Duszcyk Leokadia - Szkoła Podst. w Mitosnej k/W-wy.

- 25/ Proszę wymienić nazwa Ob. nazwiska nauczycieli i ewentualnie adresy, którzy byli prześladowani przez okupanta hitlerowskiego / zamordowani, więzieni i t.p./

Kol. Tur Wojciech - kontynuował tajne nauczanie w zakr. szk. podst. i TKI gimnazjalnej w florosińskich. W lutym 1944 r. został aresztowany i zesłany do obozu w Stutthofie. Wrócił 7.V.1945 r. Pracował w Mierosinie (pow. Dobrowa Bst) i zmarł w sierpniu 1970 r.

III. UCZNIOWIE KOMPLETÓW TAJNEGO NAUCZANIA

1/ Ila uczniów liczyły komplety /wiek uczniów i ich pochodzenie społeczne/ Komplet uczniów liczył 50-54 dzieci . . .

od 10 do 14 lat. Byli to uczniowie kl. III (kurs b) i IV (kurs a, b, c). Były to przeważnie dzieci chłopskie . . .

2/ O ile Ob. pamięta - proszę podać aktualne losy b. uczniów tajnych kompletów /stanowiska, adresy, funkcje zawod. i społ. itp/

. . . Nie znam losu b. uczniów, gdyż wyjeżdżałam stamtąd w lipcu 1947 r . . .

3/ Jakie kryteria stosowano w dopuszczaniu uczniów do tajnego kompletu . . .

4/ Jaki był stosunek uczniów do nauki /opisowo/

. Dzieci uczyły się chętnie z podręczników w domu, na lekcyjach śledziły uważnie i z zainteresowaniem wykładu . . .

5/ Jaka była sprawność kształcenia

6/ Jak, po wyniesieniu, przebiegała legalizacja wydanych w tajnym nauczaniu świadectw

IV. Proszę opisać przeżycia i refleksje /w formie wspomnień/ na temat tajnego nauczania, oraz osobistego zaangażowania w tej formie walki z okupantem hitlerowskim, które godne są utrwalenia w przygotowywanej monografii o martyrologii nauczycielstwa i tajnym nauczaniu w okresie okupacji hitlerowskiej:

Tajne nauczanie kontynuowaliśmy aż do wyzwolenia. Przed rozpoczęciem pracy uświadomiliśmy rodzicom uczniów o groźnym niebezpieczeństwie nam i im w przypadku wykrycia tajnej nauki przez Niemców. Mówiliśmy z rodzicami, że i na nich spada odpowiedzialność za życie dzieci przedmiotów zakazanych. Byli nam życzliwi, odnosili się z całym zaufaniem do nas.

Uczniowie uczyli się chętnie. Z podręczników korzystali tylko w domu - do szkoły nie wolno było przynosić "zakazanych" książek, które łącznie z zarządzeniem władz okupacyjnych materiały wycofać i oddać do inspektoratu.

W tym czasie Niemcy trzykrotnie „przeprowadzali” wywiad wśród uczniów. Raz napotkanego ucznia pytali, kto ich uczy, czego uczy, przeglądali zeszyty. Drugi raz zatrzymali kilkunastu dzieci - przejrzyli ich torby z książkami i zeszytami, pytali, dlaczego podręczników do historii nie noszą, jak się uczą historii. Ale uczniowie udawali, że nie wiedzą - co to jest historia.

Trzeci raz - w szkole była wizytacja - inspektor Niemiec i tłumaczka „Polka”. Inspektor przeglądał dzienniki, sprawozdania zawartości szafy, stolika, a tłumaczka zajęła się dziećmi. Bawiła się z nimi w kotkę^{dz.}, śpiewały piosenki szkolne. Cieszcowała je cukierkami, pytała o ich imiona. Prosiła, by zaśpiewały hymn „Jeszcze Polska” lub „Rota”. Kiedy dzieci oznajmiły, że nie znają takich piosenek, była mocno zdziwiona i zachęcała, by poprosiły swoich panów żeby ich nauczyły tych piosenek, a potem z inspektorem omawiała wyniki zabawy z dziećmi.

Dzieci były zadowolone, że nie odczuły się prześladowane „Polce”. Oburzały się razem z nami na takich „Polaków”, którzy kombinowali z Niemcami. Praca nasza dawała nam zadowolenie. Dzieci były uświadomione narodowo, czuły się Polakami, mieniwidni Niemców.

do wywiadu o prowadzonej tajnej nauce w okresie
okupacji hitlerowskiej

PERSONALIA NAUCZYCIELA PRACUJĄCEGO W TAJNYM NAUCZANIU

- 1/ Imię i nazwisko... Aleksander Fordzik
- 2/ Data i miejsce urodzenia... 12 II 1911 Milno
- 3/ Wykształcenie w dniu 31.VIII 1939 r... Państwowa
Szkoła Ogrodnicza
/ Nazwa i miejsce oraz rok ukończenia szkoły /
- 4/ Pochodzenie społeczne... robotnicze
- 5/ Narodowość... Polak
- 6/ Przynależność do organizacji społecznych i politycznych przed
31.VIII 1939 r... do żadnej
- 7/ Przynależność do organizacji społecznych, politycznych i wojsko-
wych w okresie okupacji hitlerowskiej... do żadnej
- 8/ Podstawowe źródło utrzymania i miejsce pracy w okresie oku-
pacji hitlerowskiej... z własnej pracy na roli

II. PRACA W TAJNYM NAUCZANIU

- 1/ Co skłoniło Ob. do podjęcia pracy w tajnym nauczaniu...
Z pobudek społecznych i patriotycznych
- 2/ W jakim okresie prowadził Ob. w tajnym nauczaniu /Data od -do/
VIII 1941 - IV 1943
- 3/ W jakich miejscowościach prowadził /a/ Ob. tajne nauczanie...
Kuszelewo woj. Nowogródek

- 6/ Proszę podać znane ob. adresy siedzib kompletów tajnego nauczania w czasie okupacji hitlerowskiej. *nie zna*
- 7/ Kto wymienić imiona i nazwiska adres i w jaki sposób udzielał pomocy w tajnym nauczaniu
mieszkańcy wsi
- 8/ jakie opłaty wnoszali uczniowie za pobieranie nauki w tajnych kompletach *bez opłaty*
- 9/ W zakresie jakich klas zorganizowano byłe komplety tajnego nauczania, w których ob. nauczali // *jedenastoklasowa szkoła rolnicza - 10 uczniów w szkole, ilość uczniów w poszczególnych klasach - kompletach*
- 10/ Według jakich programów odbywało się nauczanie w kompletach, w których ob. nauczali. *Według starego programu sprzed 1939 r.*
- 11/ Jakimi pomocami naukowymi posługiwali się ob. *Wszystkimi które były w szkole do 1939 r.*
- 12/ Wymienić podręczniki, którymi dysponowali nauczyciele i uczniowie *Geometria - Zydler, Literatura - Chrośnowski i inne*
- 13/ Jak zapotrzebowano się w niezbędne do nauki zeszyty i inne materiały pomocnicze *pozostały po szkole, kupowano od uczniów ze szkół kiatoruskich.*

2/Co utrudniało prowadzenie tajnego nauczania.....

Niektórych utrudnień nie było.
Młodzi młodzi i białoruskie organizacje
przyjeżdżały, ale nie się wykazywały.

3/Jakie warunki zabezpieczały komplety przed ich wykryciem przez
okupanta.

Młodzi pracowali na gospodarstwie
które było przy szkole.

14/Jakie środki konspiracji stosowali nauczyciele i uczniowie aby

zabezpieczyć się przed wykryciem, czy demaskacją.....
to co wyżej

15/Wyświetl momenty krytyczne, w których groziło wykrycie istnienia

tajnego nauczania i okoliczności, w których uniknięto ^{dekonspiracji} dekonspiracji
nie było

16/Wyświetl ^{znane} znane ob. konkretne przypadki i ^{powody} powody ^{zdekonspirowania} zdekonspirowania

kompletów tajnego nauczania, oraz represje zastosowane przez oku-
panta w stosunku do nauczycieli i uczniów wykrytego kompletu.

nie było

17/Czy komplet tajnego nauczania był włączony w system zorganizowanego

nauczania.....nie

18/ Kto kierował zorganizowanym naucezaniem tajnym /wymienić podziemne organizacje wojskowe lub państwowe, którym podlegały komplety w których ob. naucezali/ ... żadne organizacje.
... kierował kierownik Wachowski

19/ Proszę podać strukturę organizacyjną nadzanych władz tajnego naucezania. ... nie zna

20/ W jakim wymiarze kontynuacja weryfikacyjna /podać jako/, należała ob. /po wyzwoleniu/ okres tajnego naucezania, do wysługi lat /eventualny nr piśmie Komisji Weryfikacyjnej.
1 rok

21/ Czy Ob. był przesładowany/a/ przez okupanta hitlerowskiego i jakie przybrało to formy /aresztowanie, pobyt w więzieniach, obozach kono. i t.p./ za naukę, nie, potem po rozwiązaniu szkoły został wysłany na roboty do chemii

22/ Jakie odznaczenia otrzymał /a/ Ob. po wyzwoleniu
odznaka 1000-lecie Państwa Polskiego

23/ Jakie funkcje służbowe i społeczne pełnił/a/ Ob. po wyzwoleniu
radny PRN, przewodniczący FJN, Jawnik Sądu Powiatowego
Radzie Nadzorców Spółdzielni Ogrodniczej
Kurator Sądu Powiatowego

24/ Proszę wymienić nazwiska i ewentualnie adresy innych Ob. naucezających, którzy prowadzili tajne naucezanie. Wachowski
nie znam innych

25/ Proszę wymienić znane Ob. nazwiska naucezających i ewentualnie adresy, którzy byli przesładowani przez okupanta hitlerowskiego /aresztowani, więzieni i t.p. ... nie zna

II. UCZNIOWIE KOMPLETÓW TAJNEGO NAUCZANIA

1/ Ilu uczniów liczyły komplety /wiek uczniów i ich pochodzenie społeczne/

10 uczniów
 Honduchowicz
 brat Machowiaka
 innych nie pamięta

2/ O ile Ob. pamięta - proszę podać aktualne losy b. uczniów tajnych kompletów / stanowiska, adresy, funkcje zawo. i społ. i t.p./

nie zna losów

3/ Jakie kryteria stosowane w dopuszczaniu uczniów do tajnego kompletu

uczniowie ci mieszkali poza Kuleszewem i po wybuchu wojny zostali tam

4/ Jaki był stosunek uczniów do nauki /opisowo/

bardzo chętnie uczyli się, osiągalni wysokie wyniki

5/ Jaka była sprawność kształcenia

dobrze

6/ Jak, po wyzwoleniu, przebiegała legalizacja wydanych w tajnym nauczaniu świadectw.

nie było legalizacji

IV. Presną opisać przeszłość i refleksje /w formie wspomnień/ na temat
 tajnego nieuczestniczenia, oraz osobistego zaangażowania w tej formie walki
 z okupantem hitlerowskim, które godne są utrwalenia w przygotowywanym
 monografii o martyrologii nieuczestniczących w tajnym nieuczestniczeniu w okre-
 sie okupacji hitlerowskiej.

nie udzielił odpowiedzi.

KWESTIONARIUSZ

do wypełnienia i prowadzenia tajnego nauczania w okresie okupacji hitlerowskiej

I. PERSONALIA NAUCZYCIELA PRACUJĄCEGO W TAJNYM NAUCZANIU

- 1/ Imię i nazwisko: Helena Kaczan - Jorzo - Sobolewska
- 2/ Data i miejsce urodzenia: Grodno 24 III 1911 r.
- 3/ Wykształcenie w dniu 31.VIII 1939 r.: matura gimnazjalna
+ Pedagogium
/ Nazwa i miejsce oraz rok ukończenia uczelni /
- 4/ Pochodzenie społeczne: inteligencja polska
- 5/ Narodowość: polska
- 6/ Przynależność do organizacji społecznych i politycznych przed 31.VIII 1939 r.: nie należała (ZNP)
- 7/ Przynależność do organizacji społecznych, politycznych i wojskowych w czasie okupacji hitlerowskiej: AK
- 8/ Podstawowe źródło utrzymania i miejsce pracy w okresie okupacji hitlerowskiej: nie pracowała

II. PRACA W TAJNYM NAUCZANIU

- 1/ Co skłoniło Ob. do podjęcia pracy w tajnym nauczaniu: samowolne... porzucie o konieczności podjęcia jednej z form walki z hitleryzmem - tajnego nauczania
- 2/ W jakim okresie pracował Ob. w tajnym nauczaniu /data od -do/ 15 września 1941 r. - czerwiec 1944 r.
- 3/ W jakich miejscowościach prowadził /a/ Ob. tajne nauczanie: Grodno

- 4/ Proszę podać imię Ob. adresy siedzib kompletów tajnego nauczania w czasie okupacji hitlerowskiej... Grodno - Antonina Galka
ul. Spiełłomina, 7 Buchowiec - Odrodzone, J. Kozicki - Kotejko
P. M. Buda - Grodno przedm., Z. Modzelewska - Grodno
- 5/ Kto wymienić imiona i nazwiska - adres / i w jaki sposób udzielał pomocy w tajnym nauczaniu... ~~pomocy~~ ~~list~~
książki, którego nazwiska pan nie pamięta
- 6/ Jakże opłaty uiszczali uczniowie za pobieranie nauki w tajnych kompletach... prosił o to naturę, potem 10 marek
mierzenie od moznia
- 7/ W zakresie jakich klas zorganizowane były komplety tajnego nauczania, w których Ob. naucał /o/... Szkoła Podstawowa - 7 klas
Szkoła średnia - 3 gimnazjalne
/ileść uczniów w poszczególnych klasach - kompletach/
ilość (42-18) osób - komplet
- 8/ Według jakich programów odbywała się nauka w kompletach, w których Ob. uczęszczał... wg. programów obowiązujących do r. 1939
zatwierdzonych przez Min. Oświaty
- 9/ Jakimi pomocąmi służył się Ob. ... podręczniki,
tablica, mapy, fizyka - werbalnie
- 10/ Wymień podręczniki, którymi dysponowali uczestnicy i uczniowie nie pamięta, ponieważ miały wszystkie przedmioty
- 11/ Jak wykorzystywano się w niegodne do nauki zeszyty i inne materiały pisanne... zapisano kartki, papier od opakowań

12/Co utrudniało prowadzenie tajnego nauczania.... *streck przed*
osyluryciem

utataio: dobry stonneri, rziedos do pracy - wtrzegano

13/Jakie warunki zabezpieczały komplety przed ich wykryciem przez
 okupanta

dobry stonneri, rziedos, ostrzeganie, mowczycku przed
Niemcami

14/Jakie środki konspiracji stosowali nauczyciele i uczniowie aby
 zabezpieczyć się przed wykryciem, czy demuncją

os. rozmowach, indywidualne wychodzenie z mienshen,
kryste podreczników, zerytów

15/Wymień momenty krytyczne, w których groziło wykrycie istnienia

tajnego nauczania i okoliczności, w których uniknięto dekonspiracji
3. rewizje, próba zaboru mienshen, moment opuszczenia
mienshen, w związku z masowym ewakuowaniem w miłoś-
cie, młodzież ubezpieczona - zerytów

16/Wymień znane ob. konkretne przypadki i powody zdekonspirowania

kompletów tajnego nauczania, oraz represje zastosowane przez oku-
panta w stosunku do nauczycieli i uczniów wykrytego kompletu.

nie znam takich faktów
wiem, że mowczycku i mowców kontrolowano
noweł mowczycku J. Wierciński
p. Zobelanie, Apomowicz (ewakuowani)

17/Czy komplet tajnego nauczania był włączony w system zorganizowa-

go nauczania nie

18/ Kto kierował zorganizowanym nauczaniem tajnym /wymienić podaniem
 na organizacje wojskowe lub państwowe, którym podlegały komplety
 w których Ob. nauczał/a/ . . . CJK

19/ Proszę podać strukturę organizacyjną nadrzędnych władz tajnego
 nauczania kumtor . . . P. J. Kochanowski (na terenie Grodnego) . .
 z którym nie posi. dotychczas nie zetknęto

20/ W jakim wymiarze komisja weryfikacyjna /podać jako/, złożyła
 Ob. /po wywołaniu/ okres tajnego nauczania, do wysługi lat /even-
 tualny nr pisma Komisji Weryfikacyjnej/ . . . rok ze roku
 Komisje w.

21/ Czy Ob. był prześladowany/a/ przez okupanta hitlerowskiego i jakie
 przybrało to formy /aresztowania, pobyt w więzieniach, obywat. kanc.
 i t.p./ . . . 3 raz . . . , . . . do

22/ Jakże odnośnienia otrzymał /a/ Ob. po wywołaniu

23/ Jakże funkcje służbowe i społeczne pełnił/a/ Ob. po wywołaniu . . .

24/ Proszę wymienić nazwiska i ewentualnie adresy znanych Ob. nauczy-
 cieli, którzy prowadzili tajne nauczanie.

25/ Proszę wymienić znane Ob. nazwiska nauczycieli i ewentualnie adresy
 ich, którzy byli prześladowani przez okupanta hitlerowskiego /zamo-
 durni, więzieni i t.p. z żoną i dziećmi, J. Kochanowski
 Dawko Cerany, Wawotowski, Morozowski,

III. UCZENIOWIE KOMPLETOWAJĄCY NAUCZANIE

1/ Ilu nosmów ilesyły komplety /wiel gosiów i ich pochodzenie

spoleczno/ . 87 uczniów . komplet . 12-20 osób .
 pochodzenie różne . : robotnicze , miejskie
 wiek - od 8 lat do 17
 nie wszyscy uczniowie płacili - 25 nie płaciło .

tajnych kompletów / gromniaka, adreasy, funkcje zawod. i społ.

1. Lili Gofnik - Machierina - dr. nauk ekonomicznych
Łódź ul. Piastowska 23 m 15 ; 2. Kneziel Regina ~~B~~-Adeli ul. ~~Stefa~~
Sulimowa 140/m 31 , Kniegowa 15 Szkole ZSX nr 1

kompletu. wprowadzanie . przez . zebranych . ludzi

4/Jaki był stosunek uczelni do nauki /opisowe/. Bardzo chętnie, głównie na muzyki. Korali na wykorzystaci każdej minuty

5/Jaka była oporność kształcenia, mniej, zdolne dzieci, repetowały, donosiły i ozone, wstępn.

6/ Jak po wyzwoleniu, przedkładała legalizacje wydanych w tajnym
miejscu świadectw. . . nie interesowała się tym. . .

IV. Proszę opisać przeżycia i refleksje /w formie wspomnień/ na temat tajnego nauczania, oraz osobistego zaangażowania w tej formie walki z okupantem hitlerowskim, które godne są uwzględnienia w przygotowywanej monografii o martyrologii nauczycielstwa i tajnym nauczaniu w czasie okupacji hitlerowskiej:

Najważniejszą sprawą drogi tajnego nauczania było wychowanie w duchu miłości ojczyzny, wzorowanie się na bohaterach narodowych: Kościuszką, Dąbrowskim, Chodźkiewiczem, Piłsudskim, wyniesienie w młodzieży przekonanie, że Bóg musi istnieć, naród polski nie może zejść w myśl słowa: „upiór może naród znieślić, ale zejść tylko nikczemny!” (Brodziński)